PUSKEL PÉTER

Palat pe Strada Zrinyi

Mică monografie a Palatului Bohus din Arad

EDITURA GUTENBERG UNIVERS ARAD - 2021

PUSKEL PÉTER

PALAT PE STRADA ZRINYI
MICĂ MONOGRAFIE A PALATULUI BOHUS DIN ARAD

EDITURA GUTENBERG UNIVERS
ARAD-2021

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
PUSKEL, PÉTER
Palat pe strada Zrinyi : mică monografie a palatului Bohus din Arad / Puskel Péter. - Arad : Gutenberg Univers, 2021
Conţine bibliografie
ISBN 978-606-675-311-1
72

Editura Gutenberg Univers Arad
Editură recunoscută de C.N.C.S.I.S.

Tiparul executat la Tipografia Gutenberg
Arad, Calea Victoriei 41
Tel.: 0257 254 330, Fax: 0257 254 339
E-mail: dtp@gutenbergarad.ro
www.gutenbergarad.ro

PALAT PE STRADA ZRINYI
MICĂ MONOGRAFIE A
PALATULUI BOHUS DIN ARAD

MICĂ MONOGRAFIE A PALATULUI BOHUS
AUTOR: PUSKEL PÉTER.
TRADUCERE ÎN LIMBA ROMÂNĂ: ROMAN GABRIEL
DISPONIBILĂ ȘI ONLINE LA: WWW.ARAD.ZONE

ORIGINALUL LUCRĂRII ÎN LIMBA MAGHIARĂ
“PALOTA A ZRÍNYI UTCÁBAN” A APĂRUT ÎN
ÎNGRIJIREA ASOCIAȚIEI KÖLCSEY DIN ARAD ÎN ANUL
2017

ASOCIAȚIA KÖLCSEY EGYESÜLET ARAD
1881 · 1990

Fotografiile au fost realizate de Siska Szabo Zoltán

Lucrare apărută cu sprijinul Bibliotecii Județene
“Alexandru D. Xenopol” din Arad

Preambul

De ce tocmai Palatul Bohus? – poate suna întrebarea legitimă a cititorului. Cel mai la îndemână răspuns ar putea fi; dar de ce nu? Dar nu aș dori să rezolv problema într-un mod atât de superficial, cu un răspus șuierat printre dinți. Este vorba despre una din clădirile reprezentative ale Aradului. După monografiile dedicate Palatului Cultural și clădirii Primăriei sau celei dedicate lui Salacz Gyula, personalitate proeminentă și primar al Aradului, cât și după cea dedicată bisericii franciscane din cetate, de ce aș lăsa deoparte și nu m-aș apleca asupra acestei realizări excepționale; clădire simbol pentru arhitectura secession arădeană?

Iar membrii familiei Bohus merită pe deplin evocarea și popularizarea numelui precum și creionarea unei biografii nu doar pentru acest palat. Șiria și Aradul au fost pentru ei terenul faptelor; iar dacă originea lor nobilă, calitatea de moșieri și titlurile de baron acordate mai târziu presupuneau loialitatea necondiționată față de casa regală și împărat – începând cu perioada reformelor și-au pus știința, activitatea politică și averea în slujba progresului.

Curtea celui mai mare palat arădean este neobișnuit și impresionant de mare. De-a lungul existenței sale de peste o sută de ani clădirea a găzduit în locuințele sale numeroase personalități care se bucurau de respectul comunității. Faima magazinelor de la parterul palatului a depășit cu mult limitele geografice ale orașului. Etajele

palatului au fost închiriate și au asigurat spațiile necesare sediului unor instituții bancare importante. Concomitent mai multe clădiri de interes public erau integrate într-un ansamblu care a făcut celebră această stradă centrală. Doar privind în acest mod putem vedea imaginea completă. Dacă acceptăm părerea de specialitate – și de ce am avea îndoieli asupra ei?- conform căreia palatul și zona care gravita în jurul său constituiau un ansamblu unitar care putea fi delimitat cu precizie; nu este mai puțin adevărat că strada Zrinyi a fost unul din punctele nodale ale vieții sociale și economice ale începutului de secol XX. Iar de aici teatrul se afla la doar câtiva pași; acest templu al Thaliei care între 1874 și 1948 era considerat ca fiind unul din bastioanele puternice ale teatrului de limbă maghiară din provincie. Ca o recunoaștere a nivelului artistic și al performanțelor, între anii 1902 și 1918 instituția arădeană a fost ridicată la rangul de Teatru Național. Și ca să nu se aștearnă uitarea, consemnăm ca în acest palat a fost amenajat și inaugurat primul cinematograf conceput și proiectat exclusiv pentru această destinație în Arad. În noua sa locație, cinematograful Apollo a slujit celei de-a șaptea arte timp de mai bine de opt decenii.

Din aceste considerente nu este zadarnic efortul nostru de a ne reîndrepta puțin atenția către perioada trecută ca să vedem ce moștenire ne-au lăsat înaintașii și ce am putea face pentru conservarea și păstrarea acesteia. În acest perimetru restrâns poate fi concentrat miezul vieții economice, sociale și culturale a Aradului care în vâltoarea uneori necruțătoare a evenimentelor care s-au succedat pe parcursul istoriei sale și-a pierdut mult din farmecul și strălucirea pe care o radia altădată. În zilele noastre nu este mai mult decât o stradă centrală îngustă

cu clădiri sobre și cenușii, cu un trafic neobosit și circulație pietonală dificilă în care viața mai pulsează doar în câteva dintre magazine.

Palatul Bohus strigă azi dupa ajutor. Majoritatea locuitorilor săi sunt în etate și le este din ce în ce mai dificil să-și întrețină căminele care se ridicau odinioară la nivelurile cele mai exigente. Fațada clădirii dinspre strada principală (în mod regretabil doar aceea!) a fost renovată doar parțial în urmă cu zece-cincisprezece ani, dar cu greu se mai poate observa actualmente și lasă loc unei noi reparații capitale. Pe fațadele dinspre strada care se numea cândva Zrinyi și pe fosta stradă Scurtă nu s-a intervenit semnificativ de mai multe decenii. Tencuiala cade, elementele decorative se distrug, iar turnul din colțul clădirii este uzat și prezintă fisuri.

Cel mai trist exemplu de degradare este cel al fostului cinematograf vedetă care reflectă acum imaginea elocventă a lipsei de îngrijire, a distrugerii quasitotale atât pe exterior cât și pe interior.

Valorosul monument istoric dă semnale SOS.

Le aude cineva?

Sare cineva în ajutor?

Autorul

***

Una dintre porțile decorate dinspre strada Zrinyi (astăzi Vasile Goldiș)

O familie nobiliară central europeană

Numele Bohus nu sună deloc necunoscut în urechile maghiarilor. Șiria și-a înscris numele pe vecie în istorie ca loc de desfășurare a evenimentelor revoluționare de la 1848-1849. La Șiria, în castelul Bohus s-au negociat condițiile și s-a convenit depunerea armelor și capitularea armatei revoluționare maghiare în fața trupelor țariste conduse de generalul Frolov.

Dar cine a fost familia Bohus? Și cum a ajuns la Șiria? Nu ne încumetăm să facem o descriere istorică exhaustivă a familiei, nici măcar să schițăm principalele coordonate. Ar fi un material foarte vast și este incertă măsura în care ar reflecta fără cusur realitatea. O simplă căutare pe internet ne dezvăluie o lungă listă a persoanelor care își revendică rădăcinile în familia Bohus și încearcă găsirea de conexiuni în alcătuirea propriului arbore genealogic în speranța că rudenia va ieși la iveală prin găsirea unor punți către ramurile rupte pe parcursul secolelor. Nu trebuie să ne mire aceste încercări. La urma urmei, cine nu și-ar dori să fie descendentul unei familii istorice de viță nobilă? Cercetarea arborelui genealogic este actualmente la modă și se află pe un trend ascendent.

Fără îndoială este vorba de o veche familie nobiliară de origine slovacă care își are obârșia în Beharovce (Liptovske Beharovce) din fostul comitat Liptó.

Denumirea localității apare în mențiunile scrise în cel puțin 15 forme, un fapt comun pentru zona respectivă unde populația vorbea mai multe limbi. De acolo membrii familiei s-au împrăștiat pe o arie vastă cuprinsă între sudul Poloniei și până în estul Câmpiei Panonice în comitatele Csongrád și

Arad, mulți dintre ei devenind faimoși și consacrați în domenii ale științei și culturii.

Ramura de la Șiria a familiei începe la mijlocul secolului XVIII, când împărăteasa Maria Terezia a donat o nouă moșie și un nou blazon lui Bohus Imre, procuror al Comitatului Arad, mai târziu judecător la instanța de apel (la vremea respectivă cea mai mare casă din Arad se afla în proprietatea sa). Acest episod se află în strânsă legătură cu istoria dezvoltării orașului deoarece proprietatea familiei Bohus era situată anterior în pusta Zimandului, iar împărăteasa dorea mutarea orașului tocmai în locul acela. Odată cu construirea a ceea ce avea să devină noua cetate a Aradului, locația orașului se tranformase într-una periculoasă; în raza de acțiune a proiectilelor lansate din cetate. Nici din punctul de vedere al cetății, amplasarea orașului în vecinătatea imediată nu era una avantajoasă.

În urma unor îndelungate controverse, planurile împărătesei nu s-au mai concretizat. De aici vestita zicală „Arad marad" – în limba română; „Aradul rămâne" (deci nu va fi mutat, adică rămâne pe vechiul amplasament). Potențiala mutare a frânat pentru multă vreme dezvoltarea orașului. Însă schimbul de moșii s-a realizat (între moșiile de la Zimand și cea de la Șiria).

Așadar, capul familiei Bohus a fost distins cu calitatea de proprietar al moșiei de la Șiria (localitatea Șiria și o parte din localitatea Galșa) pentru compensarea daunelor suferite ca urmare a pierderii proprietății de la Zimand. Nu există niciun dubiu; schimbul s-a dovedit a fi unul profitabil atât pentru persoana vizată cât și pentru populația localității din Podgoria Aradului; în anii următori planurile de sistematizare ale Șiriei fiind întocmite de ingineri militari austrieci cu luarea în considerare a specificului local. Dezvoltarea ulterioară a localității s-a desfășurat pentru o lungă bucată de vreme în conformitate cu acele planuri.

Șiria fiind localitatea de baștină a numeroși cărturari și numeroase alte personalități remarcabile din domeniul culturii, cu semnificația sa istorică dată de cetatea sa construită în secolul XIII (proprietatea lui Iancu de Hunedoara și mai apoi a lui Matei Corvin se aflǎ în ruine astăzi), grație proximității Podgoriei Aradului este o atracție turistică până în zilele noastre.

Construcția castelului în stil neoclasic cu 30 de încăperi a fost demarată în 1824 de către proprietarul său de atunci, **Bohus János de Világosvár** (1801-1883). Merită să dezvoltăm subiectul întrucât personajul va deveni cunoscut ca un actor important al evenimentelor de mai târziu. Partizan al politicii Curții de la Viena, însă fără a putea fi acuzat de lipsă de flexibilitate, ci dimpotrivă; era un moșier foarte receptiv la reforme, a intrat în atenția publică în 1835 când a fost declanșatorul răscoalei țărănești de la Șiria. Planurile sale de grănițuire a parcelelor care erau în mare măsură defavorabile localnicilor au stârnit ample manifestări de protest în tot comitatul. La Șiria (care era deja locuită de aproape 2000 de persoane la vremea respectivă!), planurile de grănițuire a parcelelor erau deosebit de defavorabile țăranilor podgoreni care se ocupau cu viticultura și cu creșterea animalelor. Moșierul speriat de mulțimea revoltată care protesta în fața castelului său, s-a refugiat din calea furiei la Pâncota unde a cerut ajutorul armatei (evenimentul a fost pe larg prezentat de Dr. Kovách Géza în cartea sa intitulată”Pe unde au trecut cetele lui Doja și a lui Horea”, București, 1976, pag.225-227). Cazul a ajuns în atenția împăratului care a emis o mustrare scrisă împotriva atitudinii discreționare a moșierului. În sfârșit prin acordarea de concesii către țărănime s-a reușit aplanarea conflictului.

Tot de numele lui Bohus Janos se leagă organizarea încă din 1828, după model englezesc, al celui mai vechi concurs internațional de echitație, eveniment remarcabil nu

doar la Șiria, ci și la nivel național. Evenimenul l-a avut ca și coorganizator pe Csernovics Péter, proprietarul moșiei de la Macea (primul concurs de echitație după model englezesc fusese organizat de către contele Széchenyi István cu doar un an mai devreme pe bulevardul Üllői din Pesta în 6 iunie 1827 unde a participat ca și concurent și Bohus Janos). Concursul arădean s-a bucurat de un interes deosebit și a fost câstigat de către baronul Zielinsky din Aradu Nou, care a reușit să-i întreacă pe cei mai iscusiți călăreți militari austrieci.

Manifestările ulterioare ale lui Bohus János au devenit în timp diametral opuse atitudinii sale conservatoare avute anterior. De pildă a hotărât acordarea unei rente anuale permanente în beneficiul Societății Maghiare de Științe. Capacitatea sa de adaptare la diversele situații noi este dovedită și de faptul că a fost unul dintre primii moșieri care a șters birurile iobagilor de pe moșia sa, imediat după ce Parlamentul a votat slobozirea iobagilor. În luna octombrie a anului 1848, în timpul revoluției maghiare, a acceptat scaunul de prefect al Aradului.

Spre deosebire de capacitatea de adaptare rapidă a soțului, **Magyarszögyényi Szögyény Antónia** (1803-1890) – soția lui Bohus János avea o atitudine total diferită. Doamna reprezentativă pentru epoca în care a trăit, s-a facut remarcată prin verticalitate, acte filantropice, curaj și capacitate de sacrificiu; calități prin care și-a încris numele pentru veșnicie în memoria generațiilor următoare. A fost una dintre inițiatoarele și susținătoarele mișcării feministe emergente la mijlocul secolului al XIX-lea în Ungaria. Provenind dintr-o distinsă familie aristocrată, doamna cu o educație aleasă s-a remarcat prin implicarea sa socială încă din anii tinereții. Când a împlinit douăzeci de ani a acceptat cererea în căsătorie venită din partea lui Bohus János și s-a mutat la Șiria. În noul său cămin a organizat întâlniri literare și muzicale. A sprijinit poeții și a donat sume importante în

campania publică de ajutorare a orfanilor lui Vörösmarty. Fiind mare admiratoare a Tereziei Brunswick (fondatoarea primei grădinițe din Imperiul Habsburgic și cofondatoare a primului institut pentru educația femeilor din Ungaria n.n.) a fondat primele grădinițe din Șiria și Arad, iar în castelul său a pus bazele unei cantine gratuite pentru copiii și învățătorii săraci din sat. De asemenea a fost cea care a asigurat funcționarea unei croitorii pentru ocuparea forței de muncă feminine din localitate. Pe lângă cele enumerate a fost membră activă în numeroase alte societăți de caritate de la nivel local și național. În timpul inundațiilor catastrofale din Aradul anului 1844 a furnizat importante ajutoare alimentare sinistraților. A pledat pentru editarea albumului **Aradi Vészlapok** (Fișe arădene de urgență) apărut în 1844 la Pesta, sumele colectate ca urmare a comercializării albumului fiind donate tot sinistraților. În timpul mișcării revoluționare maghiare a amenajat un spital de campanie în clădirea situată vis-a-vis de castelul său, participând efectiv și personal la îngrijirea răniților.

Negocierile purtate care au precedat capitularea de la Șiria din luna august 1849 s-au desfășurat la castelul său din localitate, unde Bohus Szögyény Antónia ținea un jurnal al evenimentelor premergătoare tragicului act și consemna comportamentul părților la negocieri. Marea doamnă se afla în relații de rudenie apropiată cu Görgey Artúr (comandantul suprem al armatei revoluționare) fiind verișori. Iată și un scurt fragment din notițele sale: „În 12 August era vremea amiezei când rușii au intrat în Șiria...

Generalul Frolov însoțit de câțiva ofițeri cazaci, de soldați cazaci și o numeroasă mulțime a urcat la noi la castel. Görgey a ieșit în întâmpinarea lui și l-a însoțit pe general până în camera unde au semnat contractul de capitulare” (în acest punct autoarea se înșelase căci nu a fost semnat niciun act! – n.a.)

„Ceilalți generali și ofițeri priveau nerăbdători, încercând să ghicească care le va fi soarta, dar în această privință nici măcar Görgey nu știa nimic sigur...”

„În timpul cinei am fost singura care am observat că Görgey era demoralizat și ședea închistat; își spijinea capul în palmă, nu mânca aproape nimic și abia rostea câte un cuvânt. Și ceilalți generali păreau epuizați sufletește și trupește, poate că simțeau ce întorsătură va lua soarta lor, deși nu aveau nicio bănuială că predarea în mâinile rușilor, care le promiseseră protecție, va duce la pieirea lor”.

Documentul extrem de valoros pentru posteritate a ajuns prin bunăvoința istoricului Márki Sándor în posesia cercetătorilor (el a fost cel care a descoperit jurnalul într-o publicație locală). Cronica evenimentului istoric se află în prezent în colecția Muzeului Județean Arad. După înăbușirea mișcării revoluționare Bohus Szögyény Antónia a sprijinit ofițerii încarcerați, în ciuda amenințărilor venite din partea generalului imperial austriac Haynau și hărțuirilor venite din partea jandarmeriei imperiale.

Statuia ridicată în cinstea marii doamne în 1910 (opera sculptorilor Philipp István și Vass Győző) stă și astăzi neatinsă pe soclul său din parcul castelului, în ciuda istoriei zbuciumate și tuturor frământărilor politice.

Antonia a născut trei fii: **pe Zsigmond, pe István și pe László**. Ei au fost beneficiarii titlului nobiliar de baron, acordat tuturor membrilor familiei în 1894. Cel mai longeviv dintre ei a fost Zsigmond, născut în anul 1825 și decedat în penultimul an al primului război mondial, în 1917. Decanul de vârstă al fiilor Bohus a fost absolvent de studii juridice și s-a implicat în viața politică încă din tinerețea sa. A fost ales deputat în Parlament de cinci ori, fiind ridicat la rangul de şambelan imperial și regal, iar mai târziu la demnitatea de consiler intern secret. Averea Bohușilor a fost de asemenea considerabilă. În clasamentul celor mai mari plătitori de taxe și

impozite din Comitatul Arad Bohus Zsigmond era pe locul 5, iar nepotul său Lajos era pe locul 6 (Calendarul ilustrat pe anul 1913 al cotidianului Aradi Közlöny, pag.395). Baronul Zsigmond a susținut material și moral construcția căilor ferate de interes local în Comitatul Arad și pe valea Crișului, ocupând o vreme și funcția de președinte al Societății Căilor Ferate Unite Arad-Cenad cu sediul în Palatul Cenad (cea care a construit liniile ferate spre Brad, Cermei și Szeged n.n.). Soția sa, Vásárhelyi Júlia a dat naștere unui băiat și unei fete. Fiul, Janos a trăit puțin iar fiica, Ilona s-a măritat cu contele Bréda Viktor.

Spre deosebire de fratele său mai mare, fiul cel mic; László care s-a născut în 1839 (și a decedat în 1914) a preferat să rămâna departe de forfota lumii. Deși a fost la rândul său deputat și-a petrecut cea mai mare parte din viață la castelul de la Șiria. Se ocupa cu creșterea animalelor și cu viticultura, dar a participat și la viața comunității locale. A fondat trei școli și a avut merite incontestabile în dezvoltarea economică a zonei. În 1882 a pus bazele fabricii de coniac și de lichior din Șiria. Produsul propriu; un lichior de pepene comercializat sub denumirea MARTHY a devenit foarte popular în imperiu. Întreprinderea s-a transformat în societate pe acțiuni în 1894, iar după Unire a fost coordonată din punct de vedere profesional de fabrica budapestană de lichior Zwack, celebră în întreaga lume (nu mai puțin faimosul lichior Unicum fiind un foarte apreciat produs al acesteia din urmă). Abia în 1932 a fuzionat cu fabrica de șampanie din Arad (Expoziția permanentă a fabricii de lichior Zwack, Weil, Budapesta, pag.200).

Baronul László a donat Muzeului de relicve din Arad scrisoarea prin care Kossuth Lajos își prezenta demisia din funcția de guvernator la 11 august 1849 și transfera cele mai importante prerogative politice și civile succesorului său Görgey. La vremea respectivă Görgey a

încredințat acest important document Antoniei Bohus Szögyény (Függetlenség – Independența- 26 noiembrie 1913) încercând să-l recupereze mult mai târziu.

Baronii Zsigmond și László erau pasionați de fotografie, ambii având merite deosebite în crearea Foto clubului arădean, fiind prezenți la numeroase manifestări de specialitate organizate la nivel național. László a stârnit rumoare cu fotografiile sale colorate care erau o noutate la vremea respectivă.

În 1890 cei trei frați au creat o fundație pe care au denumit-o după mama lor, Bohus Szögyény Antónia și care se ocupa de ajutorarea copiilor săraci. Pe lângă acestea Zsigmond acorda în fiecare an șase burse pentru studenții care urmau cursurile universității tehnice. De asemenea a donat sume considerabile teatrului arădean, în special trupei conduse de Szendrey Mihály.

Dar să ne oprim cu biografia familiei Bohus!

După inaugurarea statuii mamei lor din parcul castelului de la Șiria, în mintea lor a încolțit ideea construirii unui palat. Purtătorul de cuvânt al inițiativei a fost baronul Zsigmond care prin interesele sale economice și politice, precum și prin implicarea sa pe scena publică era atașat mai mult de Arad (avea casa și în Budapesta) dar aștepta ca managementul proiectului (ca să folosim o sintagmă în vogă) și finanțarea să fie asigurate de către frații săi mai mici.

Epoca renașterii palatelor

Cea mai rodnică perioadă a urbanizării Aradului a fost la finele secolului XIX și începuturile secolului XX. Era perioada în care privilegiile dobândite cu ocazia ridicării la rangul de oraș liber regesc din 1834 ajungeau la maturitate și beneficiile acestui statut deveneau evidente. Mai mult decât atât, orașul era condus de un primar vizionar; cu o gândire pe termen lung și cu o integritate incontestabilă. Sub conducerea sa care a durat nu mai puțin de 26 de ani (între 1875 și 1901) s-a deschis calea către realizarea proiectelor urbanistice de mare anvergură. Crearea serviciilor publice, sistematizarea, introducerea electricității și a transportului în comun își au; toate, originile în acea epocă. Tot în această perioadă care a durat peste un sfert de veac și pe care o denumim cu nostalgie „la belle epoque" s-au construit Primăria, Teatrul mare, numeroase instituții de învățământ din centru și de la periferii, iar orașul a dobândit imaginea pe care o admirăm și astăzi.

Se consolida societatea industrială arădeană; micile ateliere de odinioară erau înlocuite rând pe rând de fabrici, de asemeni se înmulțeau instituțiile de credit care asigurau finanțarea dezvoltării. Paralel cu aceste evoluții a apărut, iar mai apoi a crescut numeric societatea civilă urbană cu aspirații înalte și s-a diversificat presa de așa manieră încât satisfăcea o paletă din ce în ce mai largă de gusturi, preferințe și așteptări.

Aradul, prin poziționarea sa geografică „era înscris" într-o permanentă competiție, uneori cu Szegedul și cu

Subotica, alteori cu Timișoara și Oradea. Nu era o competiție oficială, ci era o monitorizare reciprocă permanentă izvorâtă din apropierea geografică. Și din dorința de a avea întâietatea. Această situație a fost benefică tuturor celor cinci orașe prin sinergiile antrenate care favorizau în mare masură dezvoltarea. După inundațiile nimicitoare din 1879 când orașul vechi a fost aproape ras de pe fața pământului, Szegedul a dobândit cu sprijin național o față nouă, modernă și demnă de un oraș mare. Pătura socială înstărită din Oradea și Timișoara era în creștere și se consolida; ceea ce se vedea și pe fața orașelor unde apăreau palate impresionante. Orașul de pe Mureș ținea pasul. În ultimul deceniu al secolului XIX și primul deceniu al secolului XX, pe lângă clădirile publice au apărut imobile impunătoare ridicate de persoane private, cum ar fi: Palatul Herman de lângă Catedrala Catolică, Palatul Neumann tot pe bulevardul central, palatul lui Lengyel Lőrinc, resedința familiei Andrényi, palatul lui Kovács Artúr pe strada Milea la numărul 19, vila lui Urbán Iván pe strada Cloșca la numărul 4, Palatul Palugyay în Piața Avram Iancu, Palatul Nádasdy pe strada Mețianu (Forray la vremea respectivă), Palatul Sârbesc, palatul lui Földes Kelemen (farmacia „Grozescu") și multe altele.

Cum să arate noul palat din colțul străzilor?

Bohusii erau nevoiți să se conformeze exigențelor și standardelor de elită dacă doreau să recupereze decalajele existente. Asta au și vrut. Nu pentru că nu ar fi avut alte proprietăți imobiliare în reședința comitatului. Vechea casă Bohus era situată pe colțul de la intersecția străzilor Zrinyi și Atzél Péter (azi segment din Bulevardul Revoluției).

Fusese clădită cu un singur etaj la mijlocul secolului XVIII, iar la parter era amenajată prăvălia cu articole de modă a lui Maresch Gyula, a cărei faimă ajunsese în orașele vecine. Era o casă cu o vechime care depășea o sută cincizeci de ani, construită în stilul baroc târziu cu o curte imensă și cu o parcelă și mai mare nefolosită ce se întindea adânc de-a lungul străzii Zrinyi. În încăperile de la etaj se țineau întrunirile și se organizau evenimentele *Cercului literar arădean* constituit încă din 1840.

Dar vechea casă era depașită de vremuri...iar frații Bohus doreau mai mult decât atât. Mai precis doreau un palat impunător și modern asemănător celor existente în orașele vecine. Exemplul orașelor vecine era încurajator.

La Oradea deja fusese ridicat și strălucea în toată splendoarea sa Palatul Vulturul Negru, proiectat de Komor Marcell și Jakab Dezső cu modificările aduse de Sztarill Ferenc. Locuitorii de pe malul Crișului priveau cu mândrie și la Palatul Moskovits, iar Palatul Ullmann se afla în construcție; la Szeged se construia Palatul Reök în stil secession, iar la Timișoara palatele Merbl, Weiss si Löffler. Arhitecți străluciți ai vremii au ridicat standardele la nivele foarte înalte grație generozității clienților.

Nici Aradul nu putea rămâne în urma concurenților.

Era de așteptat ca proiectarea să-i fie încredințată lui Ludovic Szántay (1872-1961), cel mai prestigios arhitect al orașului și probabil cea mai mare autoritate din domeniu pe meleagurile arădene. Așa s-a și întâmplat. Zsigmond, decanul de vârstă al familiei era trecut bine de 80 de ani. Este foarte probabil ca ultimul cuvânt să-i fi aparținut chiar lui. Tot la fel de evident este că și membrii mai tineri ai familiei au avut un cuvânt greu de

spus, mai ales în ceea ce privea funcționalitatea și implicațiile construirii noului palat. Cel care a lansat „comanda” a fost însă nepotul, baronul Lajos. Drept recompensă a primit și dreptul de proprietate.

În albumul său intitulat „Szántay Lajos și palatele sale” (Arad, 2013), Ujj János citează din memoriile arhitectului privitoare la noua comandă: „Un palat întins pe trei străzi cu front stradal de cca.200 m, cu parter, etajele I, II, III și parțial IV, cu patru intrări, cu patru scări din marmură și patru lifturi. Cuprinde într-însul locuințe confortabile cu 3-4-5-6 camere, toate încăperile pentru o bancă mare, birou de schimb valutar și trezorerie. Pentru fostul Appolo; un cinematograf întins pe o suprafață de 34/11, cu scenă, loje și balcoane la etaj. La etajul IV galerie de artă independentă cu acoperiș din sticlă și locuință anexă. Pe o parte din frontul stradal șase locuri de prăvălie cu vitrine moderne din metal.

Încălzire centralizată pe apă caldă pentru locuințe și prăvălii; și încălzire independentă pe abur cu mică presiune pentru cinematograf...Planșeurile acestei clădiri nu se vor face din lemn, ci din beton” (pentru prima oară în oraș n.a.).

Ce multe sunt rememorările arhitectului... care cel mai probabil reflectau cu exactitate așteptările beneficiarilor. Dar să nu ne grăbim așa de tare cu prognozele! Numărul din 4 ianuarie 1912 a cotidianului Aradi Közlöny relata că frații Bohus se pregăteau să demoleze casa lor de pe colțul străzii Zrinyi (azi Vasile Goldiș) și să ridice pe terenul acesteia un palat cu trei etaje.

Construirea noului palat putea oferi posibilitatea deschiderii unei noi salbe de magazine. Merită să zăbovim puțin și asupra denumirii străzii. Pe o hartă a

orașului din 1884 strada figura deja cu denumirea Zrinyi. Anterior strada purta numele Sziget (insula - în limba română). Într-o ședință a Consiliului orășenesc din august 1880 avocatul Ebesfalvy György a propus redenumirea mai multor străzi prin acordarea numelui unor personalități maghiare. Printre numele propuse pentru strada în discuție figura și cel al lui Bohus János, dar după dezbateri îndelungate s-a convenit acordarea numelui eroului care l-a înfruntat pe Sultanul Suleyman cu a sa oaste otomană mult superioară numeric în asediul asupra cetății de la Szigetvár (35 km distanță de la Pécs) și anume Zrínyi Miklós (Ficzay Dénes: Scrieri alese, pag.127).

Întrucât regulamentul urbanistic orășenesc prevedea la paragraful 90 dispoziția conform căreia se puteau construi clădiri mai înalte de 15 m doar pe străzile cu o lărgime mai mare de 10 m, familia Bohus a făcut un apel la conducerea orașului în care cerea indicarea unei străzi mai late. Într-adevăr era vorba de una din cele mai înguste străzi din oraș care în partea sa superioară nu depașește nici astăzi lățimea de 10 m. Astfel, atât primarului Csejthei Varjassy Lajos cât și Consiliului orășenesc „li s-a servit o lecție” pentru că cererea părea practic imposibil de rezolvat, întucât pe colțul opus al străzii era amplasată clădirea recent renovată de către celălalt arhitect vedetă al Aradului; Milan Tabacovici, în care s-a mutat cea mai prestigioasă instituție financiară locală și anume Prima Casă de Economii Arădeană fondată la 1840.

Indisputabil, soluția găsită a fost una de compromis; având în vedere interesele orașului, s-a făcut abstracție de contestatul paragraf 90 (pe vremea

primarului Salacz nu putea fi vorba de o asemenea posibilitate!), deoarece după toate semnele prevestitoare era vorba de ceea ce urma să fie - dacă nu cea mai frumoasă, cu siguranță una din cele mai impunătoare clădiri din oraș. (Fără a minimaliza importanța faptului, menționăm că în conformitate cu părerea unanimă a specialiștilor decorațiunile și însemnele specifice stilului secession care dădeau valoarea estetică a clădirii erau insuficient puse în valoare deoarece din cauza îngustimii străzii, trecătorii nu aveau un unghi de vedere suficient de bun asupra acestora. La vremea respectivă însă acesta nu era un criteriu esențial pentru beneficiar).

În timpul care a trecut până la luarea deciziei, casa veche a familiei Bohus a fost demolată, iar terenul aferent a fost dezafectat. În cursul demolării fundației dinspre fațadă au fost găsite monede emise în 1748 și 1749.

Averea considerabilă a baronilor Bohus (în special cea aparținând baronului Lajos) s-a dovedit insuficientă pentru construcția gigantică. În consecință Bohus Lajos a luat un credit de patru milioane de coroane de aur de la Banca populară industrială din Arad. În semn de recunoștință a pus câteva încăperi de la etajul întâi al noului palat la dispoziția instituției bancare care se confrunta cu o criză acută de spațiu la vechiul său sediu situat în piața Avram Iancu la numărul 18 (piața Libertății la vremea respectivă).

Piatra de temelie a noului palat a fost așezată în fundația de pe frontul străzii Atzél Péter (segment din B-dul Revoluției astăzi). Însemnările referitoare la proiectantul și la executantul clădirii au fost așezate la temelie într-un tub închis. Conținutul documentului privit

prin ochii contemporanilor pare excesiv de lung și exuberant, dar era unul firesc pentru vremea respectivă.

„Construcția acestei case a pornit în ziua de 15 a lunii mai din anul 1912 cu dărâmarea casei seculare Bohus care a stat tot pe acest loc. În vremea domniei regelui nostru, Majestatea Sa Franz Iozef întâiul, primului-ministru Lukács László, prefect fiind baronul Urbán Iván, iar primar Csejthei Varjassy Lajos.

În aceste vremuri proprietarul este Bohus Lajos membru al Camerei Superioare, mare moșier. Membrii familiei sale: soața, născută excelența sa baronesa Fonyó Ilona de Fonyód; copii săi; baronesa Juliska, numită după soț Jakobovics Jenőné de Dobonyos, baronii István, László și Zsigmond; nepoții Jakobovics Iván și Fidél; ginerele Jakobovics Jenő locotenent imperial și regal.

Casa a fost proiectată și lucrările au fost conduse de către arhitect Szántay Lajos, ca șef de șantier a funcționat Stefan Demeter. Administratorul este domnul Bódy Bódog.

Prezentul înscris a fost zidit în 23 decembrie 1912 și a fost semnat de către membrii familiei proprietarului care cer binecuvântarea lui Dumnezeu peste casă, peste proprietarul ei și peste fiecare membru al familiei sale și peste toți viitorii locuitori ai casei.”

Actul a mai fost semnat și de către membrii consiliului director al Băncii populare industriale din Arad: Szalay Károly, Institoris Kálmán, Kristyóry János, Keresztes Ferenc, Tagányi Sándor, Walder Gyula, Hehs Béla, Szántay Lajos, Stefan Demeter, Bódy Bódog.

Procesul de construcție s-a desfașurat extrem de rapid. Sunt puține detaliile cunoscute. În opinia mea,

cauza acestor lipsuri rezidă în dezinteresul reporterilor de la vremea respectivă pentru operațiunile și fazele procesului. Ar mai fi de adăugat, că „șantierul-vedetă” al perioadei, dacă ni se permite o asemenea exprimare, era cel al Palatului Cultural; toată atenția îndreptându-se asupra lui.

Szántay avea o sarcină deloc ușoară, fiind pus în situația de a supraveghea concomitent atât lucrările noului bastion al culturii arădene cât și pe cele ale palatului Bohus. Strălucitul arhitect, care avea angajată o întreagă echipă de specialiști la biroul său de proiectări a coordonat personal toate fazele importante ale procesului de construcție. Este un fapt cunoscut că cinematograful Appolo și-a anunțat încă de la începutul lunii august 1913 mutarea în decurs de câteva zile de la vechiul său sediu din Palatul Lloyd de pe bulevadul Andrássy (Revoluției astăzi) în noul său sediu din Palatul Bohus. Era vorba de o sală care nu fusese reamenajată ca să funcționeze ca cinematograf, ci era proiectată și concepută încă de la început exclusiv pentru această destinație (voi reveni mai târziu asupra subiectului).

Deschiderea festivă a noii săli a cinematografului Appolo a avut loc în 18 august 1913. Programul serii a început cu Prologul scris special pentru această ocazie de către criticul arădean de teatru Farkas Ferenc în interpretarea actriței Novák Irén de la Teatrul Național Arad (rang pe deplin meritat care a fost acordat teatrului arădean în 1902 pentru înaltul nivel profesional al prestațiilor sale) urmat de proiectarea filmului mut danez „Carieră frântă” achiziționat de întreprinderea Appolo direct de la Casa de Film Nordisk. Rolurile principale ale

filmului erau interpretate de Valdemar Psylander, preferatul publicului european și de actrița Clara Wieth. Fără putință de tăgadă; parterul clădirii era deja terminat iar o sală de cinematograf ca cea de care dispunea Apollo nu se prea putea întâlni în vreunul din orașele din provincie. Nu am găsit nicăieri data exactă a finalizării giganticei construcții. Darea în exploatare a avut loc etapizat; tot la fel de bine este posibil ca din același an 1913 chiriașii să fi început să se mute în locuințele imense cu grad sporit de confort, chiar și după standardele actuale. Este interesant de remarcat că în Almanahul pe anul 1914 al cotidianului Aradi Közlöny (almanahul fusese redactat în cea de-a doua jumătate a anului 1913) Banca populară industrială din Arad anunța publicul interesat că noul său sediu se afla în palatul Bohus.

Tot în acea perioadă a fost finalizată și asfaltarea străzii Zrínyi Miklós. Există presupunerea rezonabilă conform căreia palatul ar fi fost finalizat în vara anului 1914, însă evenimentul era umbrit de atentatul de la Sarajevo și de iminenta izbucnire a primei conflagrații mondiale care ocupau prima pagină a tuturor ziarelor. A fost suficient un an și jumătate (!) pentru finalizarea lucrărilor (tăblița de marcare a monumentului istoric așezată în mare grabă în anii `90 pe care clădirea e datată în anul 1910 – este evident incripționată eronat).

Fără niciun dubiu Palatul Bohus este unul din cele mai impozante edificii ale Aradului de la începutul secolului XX. Situația este similară și la nivel regional, palatul fiind clasat în topul clădirilor reprezentative. În exterior se pot distinge cu ușurință elementele decorative ale stilului secession. În același timp interiorul clădirii era prevăzut cu toate inovațiile tehnice ale epocii: conducte

de apă, iluminat electric, încălzire centrală proprie și lifturi. Nu vom purcede acum la descrierea minuțioasă a clădirii pentru că am citat-o deja pe cea făcută de însuși proiectantul său în paragrafele anterioare, dar aș vrea să atrag atenția asupra câtorva elemente decorative specifice: Nota de originalitate a lungului front de pe strada Zrinyi (astăzi Vasile Goldiș) este dată de diversitatea formelor geometrice a balcoanelor care „erup" de la nivelul zidului (bow-window). Partea de la parter este decorată parțial cu plăci de marmură roșiatică și plăci din cupru. Designul și ornamentația turnului din colțul străzii Atzél Péter (azi segment al Bulevardului Revoluției) cu dubla sa cupolă așezată pe doi stâlpi sunt extrem de plăcute, ca dealtfel și balconul de la etajul doi al turnului cu ornamentația sa din sticlă care era iluminat în cursul serilor. Lifturile care actualmente sunt scoase din folosință făceau parte la vremea lor dintre cele mai moderne.

Acoperișul aflat deasupra intrării cinematografului, confecționat din fier forjat cu ornamentația sa din sticlă era de o originalitate desăvârșită (din nefericire în prezent este distrus aproape total din cauza lipsei de întreținere). Accesul în sala de cinematograf dinspre strada Zrinyi se făcea pe trei uși ornamentate cu metal. Mai există încă un detaliu, aparent nesemnificativ dar totuși important al decorațiunii de la parter; panourile de afișaj placate cu bronz dinspre străzile Zrinyi și Atzél Péter. Frontul dinspre strada principală era la un pas distanță de intrarea Teatrului Național care era situată inițial pe aceeași stradă principală. Apropierea celor două edificii trebuie să fi fost un criteriu foarte important în timpul proiectării, iar Szantay a știut să pună foarte

spectaculos în valoare această stare de fapt. Nu am întâlnit soluții asemănătoare în niciunul dintre orașele transilvane (din nefericire în ultimii ani suntem martorii degradării accentuate a palatului, panourile de afișaj placate cu bronz fiind distruse aproape în totalitate).

Deci Palatul Bohus nu a dezamăgit și a confirmat toate așteptările. A fost unul din edificiile simbol ale Aradului. Mai mult decât atât; împreună cu Palatul Nádasdy ridicat în 1904 pe colțul străzii Forray (Mețianu astăzi) și palatul vecin de pe strada Scurtă (Românului astăzi) au format un ansamblu arhitectonic armonios în care elementul dominant este dat de stilul secession geometric. Sute de cărți poștale ilustrate din epocile trecute au surprins foarte bine aceasta perlă arhitecturală a orașului.

Din nefericire situația economică și politică creată după războiul mondial au determinat familia Bohus să renunțe la dreptul de proprietate asupra imobilului. Încă înainte să se fi dus vestea, palatul a fost vândut pentru 2,5 milioane de coroane Băncii populare industriale din Arad, furnizorul creditelor necesare continuării con-trucției iar mai apoi chiriaș al palatului. La vremea respectivă a fost cea mai mare tranzacție imobiliară din oraș. Nici noul proprietar nu s-a bucurat pentru multă vreme de facilitățile oferite de imensul palat. Într-un ultim val generat de criza economică mondială, banca a intrat în stare de faliment în 1933, încetându-și operațiunile după mai bine de 60 de ani de activitate. Etajul clădirii a fost ocupat ulterior de cea mai puternică instituție financiară a vremii; Banca Românească care s-a extins mai târziu în toată clădirea.

Panou publicitar color din anii '30 al Băncii Românești
situat sub balconul cu stâlpi decorativi din colțul clădirii

Amintirile unui „om de-al casei”

Începând cu 1925 Uzsora Sándor a fost angajat în clădire pentru întreținerea liftului, ca maistru mecanic și fochist. Acolo era și domiciliul său; era un soi de om bun la toate („ezermeșter” cum se mai spune în graiul popular arădean). Fiul său István, pe masură ce creștea îi dădea câte-o mână de ajutor tatălui său în treburile pe care le avea.

Membrii familiei Uzsora s-au ocupat de muncile aferente acestei poziții până la moartea lui Sándor din 1959. Uzsora István povestea următoarele: „Făceam focul cu lemne în cazenele instlației de încălzire centrală. Lemnele erau depozitate în pivniță. Cât combustibil solid era acolo nu v-aș putea spune, dar era o cantitate enormă. Mai târziu am trecut pe încălzirea cu cărbuni. Nici întreținerea celor patru lifturi nu era ușoară. Șinele din lemn trebuiau unse și contragreutățile liftului trebuiau verificate zilnic. Întreținerea roletelor și a încuietorilor era tot sarcina noastră. Și desigur cea a conductelor. Munca noastră era supravegheată de doi administratori. Pentru că palatul era compus din locuințe formate din 5-6 camere cu confort sporit era locuit doar de 30 de familii, dacă îmi amintesc bine. La primul etaj era arhiva băncii, la parter și la etajul I erau mai multe birouri ale Băncii Românești. Banca avea acțiuni la marile firme arădene. Seara târziu locatarii foloseau chei pentru porțile palatului. Dacă cumva sosea vreun musafir la ore târzii îl trezea cu soneria pe portar. Este de înțeles că existau preocupări pentru siguranță, oamenii care locuiau aici aveau o stare materială bună. În plus clădirea găzduia și o bancă.

În pivnița palatului a fost amenajat un adăpost în timpul războiului. Dacă suna alarma aeriană oamenii se

refugiau aici de pe străzi și din clădirile învecinate. Această pivniță era considerată mai sigură.”

Ce s-a întâmplat după naționalizare? A rămas postul portarului și cel al mecanicului. Și desigur chiriașii au rămas la locul lor, dar plăteau chiria la Întreprinderea locativă de stat.

Dintre foștii locatari ai palatului Uzsora István își amintește de Maier, directorul întreprinderii textile, de D-l Rappaport care avea un depozit de lemne la Săvârșin, de colonelul Pătru, de moșierul Ransburg, de doctorii Kurzer, Török, Schwarz și Jenei, de inginerii Benkert, Șincai și Dumitrescu, de profesorul Rudneanu, de directorul de bancă Alverescu, de Szántó Fischernére, proprietară de tipografie, de domnul Fényes, directorul cinematografului Corso și de Alföldi Pál, un tânăr din familie bună, dar pe care îl considera puțin ciudat (Alföldi Pál a trăit aici până la sfârșitul vieții ducând o viață de ascet și umblând desculț prin oraș. Păstra în locuința sa operele celor mai prestigioși maeștri ai școlii de pictură de la Baia Mare. Avea o colecție privată impresionantă).

Dintre prăvăliile de la parter își amintește de magazinul de papetărie Gloria, de cofetăria Boian, de bufetul avocatului Iliasa, de o prăvălie de pantofi, de croitoria lui Csont (mai târziu Ghinga) și de pălărierul Krammer (succesoarea cofetăriei Boian, pe numele său Republica amintea doar foarte vag de renumitul producător și comerciant arădean de prăjituri). Faima croitoriei lui Csont a trecut de hotarele orașului, iar urmașul său Ghinga Manase a ridicat la nivel de artă strămoșeasca meserie. Numele său a devenit un adevărat concept sau brand – dacă ar fi să folosim noțiunile din prezent (în anii 1960 actori bucureșteni, sportivi de elită și numeroși cântăreți își

comandau hainele la croitoria lui). Noile tendințe ale modei puteau fi urmărite pe vestimentația purtată pe stradă de „croitorul croitorilor”. Și desigur exista cinematograful. A purtat numele „Appolo” și în noua sa locație până după primul război mondial. A fost redenumit mai târziu „Forum” (iar și mai târziu „Bălcescu”, după care a devenit cunoscut sub numele „Studio”).

La fel s-a întâmplat și cu numele străzii; s-a schimbat odată cu orientările politice: Zrínyi, Anatole France, Vasile Goldiș. Mica stradă care păstra numele fostului primar Atzél Péter (1867-1871) a fost redenumită la rândul ei după numele generalului francez Berthelot după 1920 (acesta a trecut prin Arad în decembrie 1918) iar în 1948 a fost absorbită de Bulevardul Republicii, devenit Bulevardul Revoluției după 1989.

Vedere spre lumea interioară a palatului, dinspre curte

Galeriile de artă și locuitorii acestora

Rămâne o enigmă numele persoanei căreia ia venit ideea să amenajeze două locuințe cu galerie de artă la mansarda de la etajul IV. Este puțin probabil ca ideea să fi aparținut Bohusilor. Și cu atât mai puțin lui Zsigmond care era foarte pragmatic, deși împărtășea pasiunea fotografiatului cu fratele său mai mic László ajungând astfel aproape de cercurile artistice ale societății arădene. În conformitate cu experiența epocii, artiștii erau deseori în incapacitate de plată, motiv pentru care un proprietar imobiliar nu ar fi avut interesul să construiască spații de locuit pentru clienți cu posibilități financiare reduse. Este mult mai plauzibilă ipoteza conform căreia arhitectul Szántay a dorit prin această soluție să spargă monotonia și să diversifice partea superioară a palatului care se întindea pe o distanță considerabilă de-a lungul străzii Zrinyi. Toate acestea sunt însă simple speculații. Cert este că spațiile pentru artiști de sub acoperiș au fost locuite încă de la început de pictori, graficieni, sculptori: Rubleczky Géza, Pataky Sándor, soții Frențiu, Tamás Mária și Takács Mihály. Și acum să ne amintim de fiecare dintre ei în câteva propoziții:

Rubleczky Géza (1881-1970) a studiat artele aplicate la Firenze și a devenit cunoscut ca și sculptor. În 1912 împreună cu patru colegi a pus bazele Siteului artiștilor în majolică și argilă de la Hódmezővásárhely unde se pregătea ceramică ornamentală specifică locului. Siteul artistic a devenit mai târziu fabrica locală de majolică. Venea des la Arad și la Timișoara. În Arad a închiriat una din locuințele cu galerie de artă din Palatul Bohus. Într-o vreme își avea domiciliul permanent în acest palat. A fost perioada în care a fost contactat de

Szántay pentru a modela figurile alegorice de pe frontispiciul Palatului Cultural aflat în construcție. Și în perioadele care au urmat artistul revenea deseori la Arad până la declanșarea celui de-al doilea război mondial. De asemeni statuile de pe fațada fostului sediu al Camerei de Comerț și Industrie sunt tot operele sale.

Pataky Sándor (1880-1969), fiul unui industriaș arădean cu mulți copii dorea în tinerețe să devină profesor. În mod ironic, tocmai un dascal de-al său a fost cel care i-a remarcat talentul la desen și i-a recomandat să-și dezvolte abilitățile native. A studiat desenul la școala de elită a lui Székely Bertalan din Budapesta, dar și-a întrerupt studiile din motive financiare. A vizitat câteva din marile galerii europene de artă încercând astfel să-și compenseze lacunele din pregătirea profesională cu ajutorul experiențelor personale.

Își câștiga existența ca profesor de desen în orașul natal și pleca deseori spre locuri pitorești din Transilvania unde picta neobosit. S-a prezentat pentru prima oară publicului în 1908 la librăria lui Kerpel Izsó de pe bulevardul central care i-a asigurat spațiul necesar pentru desfășurare. Odată cu împlinirea sa ca artist s-a îndrăgostit de Podgoria Aradului și de valea Mureșului. A redat în acuarelele sale frumusețea peisajului din aceste zone. A trecut și prin școala băimăreana de pictură, dar n-a ajuns sub influența ei, păstrându-și stilul original propriu. În anii 1930 una din acuarelele sale a avut mare succes la o galerie reprezentativă budapestană. Au urmat numeroase expoziții personale și colective în Arad și alte orașe. A trăit optzeci și opt de ani și deși a revenit la catedră ca pensionar în anii `50 din motive financiare, în cea mai mare parte a vieții sale a încercat să se afirme ca artist independent. După moartea sa

au fost organizate expoziții retrospective cu operele sale de către filiala arădeană a Uniunii Artiștilor Plastici și mai apoi în 2013 de către Societatea Kölcsey. La cea din urmă au fost prezentate circa cincizeci de tablouri aflate în colecții private. Tot Societatea Kölcsey a fost cea care i-a amenajat monumentul funerar din cimitirul Pomenirea. A rămas în istoria artelor ca unul din cei mai importanți reprezentanți transilvăneni ai picturii în acuarelă.

Soții Frențiu

Zizi și Sever Frențiu (1931-1997) au fost fondatori de școală în Arad într-o perioadă în care singurul curent artistic acceptat a fost realismul socialist. Operele în ulei pictate de Sever Frențiu puteau fi catalogate drept revoltătoare și erau pătrunse de realismul modern. Mulți au învățat de la el și au încercat să-l imite cu mai mult sau mai puțin succes. Fără niciun dubiu Sever era mesagerul reformei picturii în Arad. Timp de peste un deceniu a excelat și în calitate de scenograf al Teatrului de stat.

Soția sa Zizi concepea scenografia Teatrului de Marionete în mansarda sa din Palatul Bohus. În anii petrecuți la Arad Sever Frențiu a fost președintele filialei locale a Uniunii Artiștilor Plastici. Era perioada în care s-au deschis galeriile de artă centrale din Arad care au asigurat spațiul expozițional adecvat colecțiilor.

După schimbarea regimului din 1989 Sever s-a afirmat ca unul din liderii mișcării artistice contribuind la înnoirea vieții sociale. Familia Frențiu trăia deja de ani buni la București când a fost realizat proiectul compoziției de vitralii „Patru anotimpuri” din holul Primăriei.

Tamás Mária (năcută în 1948) grație talentului și spiritului său inovator a ajuns rapid în rândul elitelor prin lucrările de grafică și picturile sale. A participat la o

multitudine de expoziții personale și colective cu lucrările sale câștigând o serie de premii. A emigrat în Germania, dar a revenit deseori acasă pentru a o îngriji pe mama sa bolnavă care locuia în Palatul Bohus. În prezent locuiește mai mult acasă. Foarte multe dintre operele sale sunt partea unor colecții private din străinătate.

Takács Mihály (1954-2015)

Ajuns pictor din cioplitor de piatră a devenit mai apoi sculptor la zenitul carierei sale. După revoluție a restaurat voluntar și fără plată Placa comemorativă a lui Munkácsy Mihály, singura de gen rămasă intactă pe locul său inițial care amintea de perioada care a precedat primul război mondial, în ciuda tuturor schimbărilor de curente politice. Era deja remarcabil ca și pictor amator când a creat copia și a restaurat originalul mutilat al statuii Sfântului Ioan de Nepomuk (cel mai vechi monument public arădean din perioada barocului). Ulterior originalul a fost așezat în biserica minoriților, copia fiind pusă pe soclu în piațeta publică de la intersecția străzilor Desseanu și Episcopiei. Takács a fost un pictor urban până în măruntaiele sale reproducând în majoritatea covârșitoare a tablourilor sale clădiri și segmente stradale din Arad. A fost indrăgostit de orașul său adoptiv și a reflectat istoria Aradului în mod original prin pictarea de clădiri și segmente de străzi din oraș. Din atelierul său situat la mansarda Palatului Bohus a imortalizat panorama Aradului de toate zilele.

A ilustrat mai multe duzini de calendare cu tablourile sale care reflectau imaginea orașului. A fost un descoperitor și îndrumător de talente; mulți ani de zile i-a învățat să picteze pe deținuții din penitenciarul Arad ușurându-le reintegrarea socială după liberare. În apogeul carierei sale a absolvit și institutul de arte câștigând respec-

tul și considerația profesională a colegilor de breaslă instruiți în domeniu.

Era puțin trecut de 60 de ani când a fost răpus de o boală gravă. A participat la nenumărate expoziții personale și colective în țară și străinătate. Probabil că era singurul pictor local care a reușit să-și asigure existența din vânzarea lucrărilor proprii în timpurile noastre. Împreună cu soția sa Flory, pictoriță și ea, patrona o mică galerie de artă din centrul orașului. O fundație care susține artele îi poartă azi numele. Încă din timpul vieții a fost subiectul unui film biografic. La un an după moartea sa a apărut un album cu tablorile sale care reprezintă iarna.

Cupola și balconul caracteristice secessionului vienez

Urania, Apollo, Corso și filmul mut

Aradul a ocupat un loc important, alături de Cluj și de Oradea în industria transilvăneană a filmului. Muzeograful arădean Gheorghe Lanevschi a atras atenția asupra unui afiș din 1858 care se afla în colecția Sârbuț. Conform conținutului afișului la Arad se făceau proiecții de imagini cu ajutorul unui dispozitiv la modă în vremea respectivă denumit „alettoscop”. Farmacistul Rozsnyay Mátyás care era foarte receptiv la tot ce era nou cumpărase un dispozitiv în 1877 cu ajutorul căruia făcea proiecții cu imagini pictate pe sticlă într-un pavilion din parcul „Pădurice” din oraș. După ce frații Lumiere au prezentat la Paris în decembrie 1895 „fotografia mișcătoare”, întreprinzătorul vienez Josef Stiffler a organizat o proiecție cu „imagini vii” în iarna anului 1897 la Hotel Crucea Albă (actualmente „Ardealul”). La spectacolul următor care s-a ținut în 18 iunie 1897 publicul arădean a putut viziona deja 20 de filme.

Este interesant de remarcat că în ciuda interesului mare manifestat față de proiecțiile lui Striffler, localnicii nu au fost la fel de receptivi față de filmul de scurt metraj. Cauza lipsei de interes a fost o nefericită amânare a programului care a făcut ca proiectarea filmului să fie făcută în aceeași seară în care a avut loc inaugurarea iluminatului public din oraș. Cronicarul cotidianului „Arad és Vidéke” relata că „promenada era cufundată în lumină”. Dintre cele două evenimente concurente, ultimul s-a dovedit mai interesant pentru localnici întucât afecta pe toată lumea.

Conform cercetărilor lui Ficzay Dénes primul eveniment nici nu era o noutate absolută în oraș întucât se

organizaseră anterior proiecții de câteva minute în mai multe rânduri; la fostul Pavilon Expozițional de pe strada Tribunul Dobra și la Cafeneaua Japoneză de la intersecția bulevardului central cu strada Cloșca, de asemeni cu ocazia poposirii în Arad a unor trupe de circ.

După epoca proiecțiilor itinerante de film înaintașii noștri au asistat la propagarea marelui val al cinematografiei care a fost acceptată ca fiind cea de-a șaptea arta. În Europa după primii ani care aparținuseră cineaștilor francezi de la Pathé și Gaumont, cireașa de pe tort a fost luată de către casa de film daneză Nordisk Studio, urmată mai târziu de producători italieni și germani. Americanii au intrat pe piața europeană de film abia în jurul perioadei primului război mondial.

Janovics Jenő (1872-1945, regizor de teatru și film, scenarist și producator) ca tânăr actor clujean „condimenta” spectacolele în ianuarie 1899 cu filme scurte înaintea reprezentațiilor teatrale. Naszter György a prezentat un film cu imagini realizate în centrul Aradului. Acesta a fost primul film realizat la Arad. A fost urmat de numeroase altele. Filmul „Cartierul țigănesc din Pecica” a fost realizat în 1905, dar a fost proiectat abia doi ani mai târziu, în 1907 la cinematograful Urania din clădirea teatrului vechi de pe strada Gheoghe Lazăr. Interiorul clădirii vechiului teatru avea noua întrebuințare în urma reamenajării pe baza proiectelor arhitectului arădean Steiner József. Așa a devenit Urania în 1907 primul cinematograf al orașului și a funcționat ca atare până la mijlocul anilor 1960. În 1909 a fost realizat un film scurt despre statuia lui Kossuth din Arad, iar în 1910 a fost realizată o compilație de câteva minute despre alegerile arădene. În regia actorului arădean Szendrey Mihály

(1866-1956), devenit mai târziu directorul trupei de teatru, firma budapestană Projectograph a realizat în 1913 filmul de comedie „Nuntă țărănească la Arad”.

Tot ca rod al dedicării manifestate de Szendrey în slujba aceastei cauze, în timpul războiului a fost realizat un film documentar despre deportații și prizonierii de război din cetate. Un an mai târziu apăreau filmele „Jos masca!” și „Este o mândruță” realizate la Budapesta și Arad în regia lui Kertész Rezső.

În timpul primului război mondial Aradul avea deja trei cinematografe: Urania, Appolo și Erzsébet (pe strada Andrei Șaguna). Pe strada Deák Ferenc (astăzi Eminescu) a fost inaugurat în 1931 foarte modernul cinematograf Corso (în același an cinematograful Central - anterior „ARO”, mai apoi „Caragiale” după război - din apropierea Turnului de Apă dispunea deja de grădină de vară! În casa de cultură a industriașilor – clădirea Teatrului de marionete – a funcționat pentru o vreme cinematograful Savoy).

Janovics Jenő scria în memoriile sale ca în 1922 a fost realizată la Oradea și Arad comedia „Canaliile dolarilor” iar Societatea Teatrală Arădeană realizase schița de film „Modelul” în regia lui Deák Albert. În parcul de la Pădurice a fost realizat filmul de povești „Jancsi și Juliska” în care apărea primul copil-actor din Transilvania; arădeanca Mondjalled Szilvi și a primit un rol dansatoarea Éghy Ghysa (care avea școală de dans la Arad și care a devenit mult mai târziu profesoară de euritmie la Institutul de Teatru din Târgu Mureș). Operatorul filmului a fost Bertók József (1891-1972), personalitate reputată a filmului mut. Producția întreprinderii arădene românești Film-Didactic Studio este inaugurată cu un film realizat

pentru scopuri didactice. Această asociere profesională a realizat șase filme despre frumusețile naturale ale Transilvaniei. Operatorul și directorul adjunct era Bertók József care a lucrat un timp la București, luând parte la fondarea industriei românești de film. Omul din spatele camerelor; Bertók József care își începuse cariera ca și corespondent de război s-a stabilit în pragul celui de-al doilea război mondial în Aradu Nou unde a lucrat ca și fotograf. În 1929 a fost realizat un film despre regiunea Aradului.

Avem puține informații despre realizările industriei cinematografice românești care se afla în perioada copilăriei la vremea respectivă. Cert este că după 1920 a fost proiectat și în Arad filmul mut realizat în 1912 „Independența României” în care arădenii au făcut cunostință cu figurile marcante ale filmului românesc din epocă; Elvira Popescu, Maria Filotti și Constantin Nottara. Filmul făcea parte din programul cinematografului Urania. Nu putem încheia fără să amintim de arădenii care au făcut cariere strălucite ca actori sau regizori: Cziffra Géza, Fehér Imre și Jávor Pál.

Cinematograf-vedetă în Palatul Bohus

În epoca de pionierat a filmului mut construirea în provincie a unei săli care să aibe în exclusivitate destinația de cinematograf era o premieră la nivel național.

Într-adevăr deschiderea noii săli a cinematografului Apollo de la parterul Palatului Bohus a fost un eveniment senzațional. Appolo și Urania erau nume de referință ale sălilor pentru proiecții cinematografice (primul era zeul artelor în mitologia greacă iar cel de-al doilea nume aparținea uneia din cele nouă muze). Săli care purtau aceste nume au fost deschise aproape în toate orașele mari transilvănene. Cinematograful Appolo de la Brașov avea o capacitate de 600 de locuri.

Întreprinderea arădeană Appolo care s-a mutat din sediul său improvizat pe bulevardul Andrássy (actualmente Revoluției) în noul său sediu din Palatul Bohus își punea mari speranțe în noua sală cu o capacitate mult mai mare decât cea din fosta locație, o sală modernă care avea creat în fața cortinei chiar și un spațiu special dedicat unei mici orchestre care asigura ilustrația muzicală a spectacolelor.

Accesul spectatorilor în sala de cinematograf se făcea prin trei întrări. Intrările au fost prevăzute cu un acoperiș elegant din fier forjat placate cu sticlă. Pe coridorul îngust de lângă intrări era casa de bilete iar galeria era accesibilă din antecamera mai spațioasa.

Am mai făcut vorbire despre spectacolul inaugural. Spectacolele ulterioare s-au succedat neîntrerupt timp de multe decenii. Conform unui număr din luna noiembrie

1913 al ziarului arădean Függetlenség – Independența – în programul zilei rulau trei filme: 1) Jurnalul de imagini mișcătoare – un jurnal de știri care prezenta cronica celor mai importante evenimente, 2) Cowboyul milionar – comedie spectaculoasă americană în două părți, 3) Al treilea uriaș (drama socială în patru acte).

Filmele rulau neîntrerupt de la ora șase după-amiaza pâna seara la ora unsprezece, asigurând posibiltatea spectatorilor de a urmări mai multe reprezentații cu un singur bilet. Doamnele erau rugate să nu poarte pălării pentru a nu stânjeni câmpul vizual al spectatorilor din rândurile situate în spate.

Vedeta filmelor mute din epocă era regele neîncoronat al Casei de film daneze Nordisk**; Valdemar Psylander** (1884-1917). În ciuda vieții scurte a jucat în circa 80 de producții cinematografice.

Prima vedetă feminină din istoria filmului a fost Asta Nielsen.

În ianuarie 1914 la Appolo se proiectau filmele: ”Fiul alungat”, mai apoi „Maxi și colierul de perle” și „Tragedia unui impostor”. Deliciile culturale ale ultimelor luni de pace au stârnit mare vâlvă în Arad.

Ziarele au publicat știrea conform cărei vedeta vedetelor, idolul femeilor Valdemar Psylander, actor principal al studioului danez de film Nordisk (cel mai cunoscut din Europa la vremea respectivă), unul din primele staruri de cinema însoțit de trupa sa a acceptat invitația directorului Teatrului Național din Arad, Szendrey Mihály de a fi prezent la premiera unuia din filmele sale în Arad, după încheierea turneului de la Budapesta. Vineri, 20 martie și sâmbăta Psylander va juca în schița intitulată „Primirea baronului Dalborg”.

S-au făcut pregătiri impresionante și așteptarea era uriașă. La Arad publicul s-a îmbulzit și „s-a călcat pe picioare” ca să cumpere numărul special al revistei „Színházi Élet és Mozi” – „Viața teatrală și de cinema” care avea pe copertă portretul „divinului” Valdemar (revista fondată în 1912 a fost o publicație de succes a epocii în limba maghiară.

Deseori era editată cu dimensiunile unui volum de carte. Cei mai valoroși scriitori; Karinthy Frigyes, Szép Ernő și Móricz Zsigmond își publicau scrierile în revista specializată pe teatru și film. Ca un element inedit, amintim că redacția revistei își avea sediul pe strada Aradului din centrul Budapestei – nume pe care strada îl poartă și astăzi – și avea abonați în țările balcanice, Cehoslovacia, Germania, Italia și America).

În săptămâna vizitei în programul cinematografului Appolo rula filmul „tovarășul dracului” avându-l în rolul principal pe Psylander.

Inițial afișele publicitare ale Teatrului Național erau amplasate în astfel de rame decorative. Majoritatea sunt deteriorate complet.

Idolul femeilor la Arad

Vestea vizitei a încins spiritele în Arad.

Psylander în Arad?

Șeful poliției a emis o dispoziție reglementativă pentru zilele vizitei care putea fi considerată ca fiind ciudată chiar și pentru vremurile și condițiile acelea:

„Având în vedere aglomerarea crescută care se poate aștepta din partea femeilor, pentru evitarea tulburărilor și îmbulzelii, bărbații vor putea circula doar pe străzile secundare. Este interzis accesul pe stradă al femeilor sub 10 ani (!) și mai în vârstă de 60 de ani. *Este strict interzisă solicitarea de autografe înainte de ora 7 dimineața și după ora 10 seara. Datorită creșterii masive previzibile a traficului poștal; în interesul bunei funcționări a serviciului poștal, scrisorile vor fi adresate lizibil...Scrisorile care vor conține chei (!?) nu vor fi livrate.”*

Vedeta vedetelor a sosit în gara mare din Arad cu acceleratul de Budapesta. Purta palton cu guler de blană, joben și mănuși albe. A trecut fără să fie prea preocupat de mulțimea de admiratori și fani. S-a urcat în automobil și a pornit spre hotelul Crucea Albă unde urma să fie cazat. Doamnele au asediat hotelul, dar Psylander nu a primit pe nimeni. Criticul de teatru Farkas Ferenc, organizatorul turneului a împărțit autografe litografiate printre admiratoare. Dezamagirea era imensă.

Între timp organizatorii au schimbat planurile inițiale. Considerau că sala cinematografului Appolo nu era suficient de încăpătoare pentru mulțimea foarte

numeroasă a celor interesați. În ultimul moment au hotărât ca evenimentul să se desfășoare în sala Teatrului Național. Noua locație se afla la doi pași distanță de cinematograf; publicul a schimbat rapid direcția și a asediat intrarea teatrului. Înaintea spectacolului sala a fost parfumată cu cel mai în vogă parfum al vremii numit Rococo.

Cum s-a desfășurat spectacolul?

Numărul din ziua următoare (22 martie) al ziarului „Arad és Vidéke" a publicat o poezioară prin care lăsa să se simtă dezamăgirea publicului față de vedeta care nu a confirmat speranțele cu care fusese așteptată: „Un domn în frac/ Cu pantofi de lac/ Pe cap cilindru/ Acesta e Psylander."

După vizionarea filmului adulatul actor a urcat pe scenă și a cântat într-o maghiară stâlcită (conform relatărilor corespondentului ziarului) cântecul „Szép asszonynak kurizálók" – „Curtez frumoasa doamnă" – după care și-i luat rămas bun cu „Săru' mâinile" de la publicul recunoscător care umpluse sala până la refuz. Reporterul anonim al ziarului „Aradi Közlöny" era bosumflat: „Pozează grandios, bărbat frumos, actor slab". După care făcea aluzie la secretul de culise bine păstrat privind onorariul astronomic cu care fusese retribuită vedeta pentru a veni la Arad. În 1918, după moartea prematură a actorului, a rulat ultimul său film pe marele ecran al cinematografului Appolo.

Cât despre filmul sonor ce am putea spune? Este o altă poveste. Despre subiect ne rezumăm la evocarea celor de mai jos: în 27 ianuarie 1914 la Palatul Cultural a fost prezentat strămoșul fimului sonor; așa numitul „film vorbitor". Ziarele locale scriau: „este fonograf (voce) și

kinematograf (invenția lui Edison) – filmul cânta la trompetă, la flaut, la vioară și bătea clapele pianului. După care au urmat cântăreții. Au înregistrat până și lătratul câinelui”.

Filmul sonor s-a răspândit în Europa începând cu anii 1930, după o lungă perioadă de tatonare. La vremea respectivă partea leului fusese deja luată de studiourile de la Hollywood, în detrimentul studiourilor europene. Publicul de la Appolo a putut vedea pe ecranul cinematografului staruri ca Bette Davis, Judy Garland, Ingrid Bergman, Gary Cooper, Marlene Dietrich, Greta Garbo. A fost perioada în care a fost proiectat la Arad și „Majordomul Hyppolit” (1931) – film maghiar sonor care a avut un succes răsunător în care a primit un rol și arădeanul Jávor Pál. Filmul a rulat pe ecranele cinematografelor Appolo și Corso. Peste câțiva ani arădenii au vizionat alt film maghiar de mare succes: „Automobilul de vis” (1934).

În cea de-a doua jumătate a anilor 1930 devine din ce în ce mai popular, ca erou de filme veșnic îndrăgostit, concitadinul nostru **Jávor Pál**. A primit roluri în două perioade importante ale istoriei cinematografice. Jucase deja în „Majordomul Hyppolit” – primul film sonor maghiar; de asemeni în primul film realizat după cel de-al doilea război mondial a primit rolul principal masculin („Învățătoarea – 1945 – realizat după nuvela lui Bródy Sándor). În anii copilăriei sale din Arad, vedeta obișnuia să chiulească de la școală, preferând să meargă la cinematograf. Poate că a fost una din cauzele pentru care părinții săi au hotărât să-l mute pe Pali, cel mai mare dintre cei trei frați, la o școală din Szombathely. Însă nici acolo nu și-a finalizat studiile.

În timpul în care filmul sonor câstiga teren, creștea și concurența dintre cinematografele orașului. Deschis în 1931 în aripa de pe strada Deák Ferenc (azi Eminescu) a Hotelului Crucea Albă (azi Ardealul), cinematograful Corso cu antecamera sa spațioasă și acoperișul său deosebit a devenit un concurent puternic pentru Appolo. A câștigat dreptul prezentării premierei mai multor filme și a preluat încet-încet rolul de cinematograf-vedetă al orașului. Mai mulți arădeni în vârstă îmi povesteau că deseori vizionau chiar și două-trei filme într-o singură după-amiază. Drumul dintre cinematografele Appolo și Corso dura doar câteva minute prin trecătoarea casei Goldiș (azi închisă). Și cinematograful Urania era în apropiere, la fel și cinematograful ARO de lângă Turnul de Apă.

Este demnă de anecdote întâmplarea prin care Corso a primit calificativul de „cinematograf moral” din partea unei distinse doamne a epocii. Venită recent din Uniunea Sovietică și stabilită în Arad în calitate de soție care vorbea foarte puțin limba română, cataloga cinematograful cu expresia citată mai sus pentru că intrarea dinspre antecameră se facea pe uși separate. În interpretarea doamnei sintagmele „cu soț” și „fără soț” se refereau la starea civilă a doamnelor și anume: „măritate” și „nemăritate”.

Fereastra scării care redă atmosfera începutului de secol XX

Jávor Pál din nou acasă

În 1946 cinematograful Appolo a fost din nou dezavantajat atunci când Jávor Pál, celebritate născută în Arad, și-a petrecut mai multe zile acasă cu ocazia turneului organizat prin mai multe orașe transilvănene. Înaintea premierei filmului „Condamnat la viață” a urcat pe scenă în compania actriței bucureștene Jojou Pavelescu interpretând în duet șlagăre de film. Atunci, ca și în urmă cu treizeci și ceva de ani la spectacolul lui Psylander, locațiile alese de organizatori pentru evenimente au fost cinematografele ARO și Corso, săli cu o capacitate mai mare decât cea de la Appolo. Primirea lui Jávor nu a fost mai puțin călduroasă ca cea a lui Psylander. Sute de femei se îmbulzeau pe stradă și așteptau în fata hotelului în speranța ca îl vor zări pe actor. Mai mult decât atât; în ziua următoare reprezentantele sexului frumos s-au adunat în număr mare pe trotuarul din fața micului restaurant unde Jávor își asculta cântecele preferate interpretate de violonistul localului.

Fostul cinematograf-vedetă al orașului a funcționat până în 1990. În ultimii săi ani era deja degradat și funcționa ca cinematograf de repriză unde nu se mai prezentau premiere. În decursul istoriei sale a fost cunoscut de public sub mai multe nume: Appolo, Forum, Bălcescu. Generația revoluției din 1989 îl cunoștea sub numele de Cinema Studio. Valul de privatizări haotice din perioada care a urmat după schimbarea de regim din 1989 i-a pecetluit soarta. A fost închiriat o vreme, după care a fost abandonat. De atunci degradarea interioară și exterioară este continuă.

Vecinii din epocă

Palatul impunător purtând cele mai importante semne caracteristice stilului secession vienez putea fi într-adevăr construit într-un loc mai bun, unde frumusețea și monumentalitatea sa ar fi fost puse mai bine în valoare. Desigur teoretic vorbind. Aici se aflau vechea casă familială și terenul aferent cu dimensiuni corespunzătoare; deci a fost construit aici. De fapt în străduța îngustă vecinii erau dintre cei mai distinși. Etajul frumosului edificiu aflat pe colțul opus, dinspre centrul orașului aparținea Primei Case de Economii Arădene. La parter își avea sediul magazinul de sticlă și porțelanuri a lui Szabó Albert, precum și firma Assael, producătoare de mașini.

În anii care au precedat războiul mondial Aradul a devenit un centru financiar foarte puternic. Întrecea toate orașele vecine în ceea ce privește capitalul social subscris în firmele industriale și de comerț, precum și în ceea ce privește cuantumul depozitelor de economii. Însumate acestea ajungeau la 160 de milioane de coroane în cazul Aradului, în timp ce la Szeged se ridicau „doar” la 60 de milioane de coroane, iar la Timișoara la 81 de milioane de coroane și la Oradea la 96 de milioane de coroane. Este evident că cifrele arătau un Arad burghez puternic industrializat, cu o pătură socială „înstărită” în creștere continuă, un oraș în care marii plătitori de impozite erau numeroși, cu o încredere în istituțiile finaciare care se afla pe un trend ascendent. Arădenii știau cum să valorifice poziționarea geografică avantajoasă a orașului,

pământul roditor din zonele adiacente, precum și proximitatea față de zona viticola din Podgoria Aradului.

Vecinii Palatului Bohus - Prima Casa Arădeană de Economii

Prima Casă de Economii Arădeană era una din cele mai vechi instituții financiare din provincie, fiind deschisă publicului încă din 1840. Și-a început activitatea în clădirea ordinului minoriților din piața centrală. Instituția a traversat cu success anii de criză care au urmat capitulării de la Șiria, când dispunea de un sold important de bancnote-Kossuth care deveniseră lipsite de valoare. Trendul ascendent al instituției a început odată cu instalarea în funcția de director a lui Andrényi Károly senior.

A fost urmat de către Ottenberg Tivadar, specialist de excepție, între anii 1895 și 1918 care a condus banca arădeană spre un loc din topul celor mai puternice și credibile instituții de profil. Instituția cumpărase clădirea de pe colțul străzii Zrinyi încă din 1883, dar s-a mutat acolo doar în 1896, după reamenajarea imobilului.

Casa Arădeană de Economii a acordat împrumuturi în condiții avantajoase pentru o serie de investiții și construcții; Palatului minoriților de pe strada Lucian Blaga (strada Bisericii – Templom la vremea respectivă), căii ferate care leagă Aradul de valea Crișului înspre Brad și pentru ridicarea Statuii Libertății, ca să enumeram câteva.

În anii care au urmat primului război mondial, Prima Casă de Economii Arădeană a devenit nefuncți-

onală după deprecierea rapidă a coroanei și absorbția sa în sistemul bancar românesc. Locul său a fost ocupat de Banca Românească. Conform evaluărilor capitalul social al prestigioasei instituții financiare românești care după Unire închiriase primul etaj și s-a extins ulterior în intreaga clădire se ridica la circa 400 de miloane lei.

Directorul său Mihai Mărcuș, deputat în parlament, era considerat ca fiind una dintre personalitățile proeminente ale profesiei bancare la nivel național. Din Consiliul Director a făcut parte și Ștefan Cicio-Pop (1865-1934), politician arădean de mare prestigiu. Instituția a sprijinit cu sume considerabile firmele și întreprinderile arădene fondate după Unire, între care menționăm Fabrica de Zahăr și Fabrica de Tricouri (FITA).

Cantina populară și faimoasa sa publicație

Vis-a-vis de palat, pe partea cealaltă a străzii Zrinyi și-a stabilit sediul una din numeroasele organizații locale de caritate existente în epocă.

Aceasta era Cantina Populară. A fost fondată la inițiativa doamnei Neuman Dánielné Fürst Mária (1852-1914) de către Asociația Femeilor Izraelite în decembrie 1895, asociație care i-a asigurat și funcționarea pentru o lungă perioadă de timp. Zilnic circa 200 de săraci aveau parte de un prânz gratuit. În timpul iernilor numărul celor care aveau nevoie de o masă caldă creștea.

Este imposibil să nu facem o paralelă între palat și cantina de peste drum. În vecinătatea imediată a băncii care își avea sediul în palat, a chiriașilor cu mari posibilități financiare care ocupau edificiul și a Casei de Economii, oameni aparținând clasei sociale de jos

frecventau cantina pentru o bucată din pâinea cea de toate zilele. Soția baronului Neuman Dániel, baronesa Mária nu ducea nici ea lipsă de simțul afacerilor prin care familia Neuman devenise celebră. Poate că acesta era depășit doar de sensibilitatea socială a baronesei. În ciuda faptului că inițiativa sa caritabilă nu a fost una singulară sau izolată în ultimul deceniu al secolului XIX; prin rezultatele sale, prin viabilitatea și sustenabilitatea sa a depășit cu mult inițiativele similare.

Clubul Lloyd și Cantina socială

În mai multe orașe mari persoane private și organizații civile au încercat să „pună pe picioare” cantine sociale, dar entuziasmul s-a sfârșit repede odată cu epuizarea fondurilor donate prin generozitatea susținătorilor pe care îi aveau. Astfel inițiativele lăudabile se stingeau în tăcere. Însă la Arad baronesa gândea pe termen lung.

A avut curajul de a câștiga bunăvoința Arhiducelui Joseph pentru cauza ajutorării săracilor, după care i-a deschis și portofelul. O idee și mai bună s-a dovedit a fi crearea unui album în care au fost publicate scrierile unor prestigioase personalități naționale și internaționale redactate special pentru acest scop.

Au fost foarte numeroși cei care au răspuns invitației cuprinse în circulara prin care li se solicita participarea, iar printre autorii albumului „Szellemi népkonyha – Cantina populară spirituală” publicat în 1900 la Budapesta se regăsesc: Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Regina Elisabeta a României care publica sub pseudonimul Carmen Sylva, Émile Zola și Mark Twain (!).

Comercializarea publicației care era una semnificativă și din punct de vedere al publicității aducea venituri frumoase și odată cu acestea creștea și lista susținătorilor cauzei (Lanevschi, pag.106).

Vecinii palatului Bohus de pe strada Zrinyi (Vasile Goldiș): Clubul Llyod și fosta cantină socială

Stăpânul casei Goldiș și ziarul său

Cealaltă clădire însemnată de pe strada Zrinyi (figura deja cu acest nume pe hărțile orașului din 1881) este casa Goldiș construită la trecerea dintre veacuri. Este un edificiu cu un etaj, construit în stil clasic, dar care poartă deja însemnele secessionului. Curtea dublă și poarta din spatele clădirii aveau deschidere spre strada Lucian Blaga (strada Bisericii – Templom la vremea respectivă) spre care ducea una din trecătorile pietonale din centrul Aradului până nu demult.

Politicianul arădean Vasile Goldiș (1862-1934) cumpărase clădirea în 1911 și a trăit acolo până la moarte. Sub conducerea sa în această clădire și-au început activitatea editura și tipografia Concordia și a fost redactat ziarul „Românul" – unul din pricipalii catalizatori ai mișcării românești de emancipare națională.

Tipografia amenajată în pivnița imobilului era considerată cea mai modernă și mai bine dotată dintre imprimeriile românilor din Ungaria. Ziarul și-a depășit cu mult caracterul local iar prin atingerea „coardelor sensibile" ale intelectualității progresiste românești din Ungaria și de dincolo de Carpați a reușit să-și atragă de partea sa personalități proeminente ca Nicolae Iorga, A. D. Xenopol sau Alexandru Vlahuță.

Conducătorii ziarului s-au lansat grabnic într-o polemică cu celălalt organ de presă foarte popular al românilor din Transilvania; am numit aici „Tribuna" fondată în 1897, care în opinia celor de la „Românul" nu reprezenta cu suficientă virtuozitate interesele românilor și idealul unității naționale. Astfel conflictul neobișnuit de ascuțit dintre cele două ziare nu era o simplă luptă

concurențială. A reușit să încingă spiritele și dincolo de Carpați, cauză pentru care o serie de personalități publice și politicieni din vechiul Regat au sosit în Arad încercând să aplaneze asperitățile.

Polemica a luat sfârșit prin „sacrificarea” Tribunei care a fost absorbită în martie 1912 de către mult mai energicul, mai tinerescul și mai radicalul cotidian „Românul” care a devenit organul de presă oficial al Partidului Național Român din Transilvania și a apărut cu mici întreruperi până în 1938. La etajul întâi al acestei clădiri se afla și locuința directorului editurii, Vasile Goldiș.

Atractivitatea edificiului pe care au fost așezate mai multe plăcuțe comemorative este dată de muzeul memorial al proeminentului politician român care a făcut parte din triumviratul care a redactat Declarația de Unire (Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop, Ioan Suciu) și a ocupat mai târziu funcția de ministru fără portofoliu. De asemenea clădirea găzduiește și Centrul de studii teoretice și literare “Ioan Slavici” dedicat marelui prozator român născut la Șiria.

Numele lui Vasile Goldiș este purtat de către una din Universitățile din Arad. Statuia lui Goldiș din Piața Revoluției a fost amplasată în anul 2000 la inițiativa universității arădene cu ocazia aniversării a zece ani de existență instituțională.

Clădirea vecină cu casa Goldiș în partea dinspre centrul orașului aparținea Clubului Societății de Asigurări Lloyd și găzduia o sala spațioasă de bal și o sală de jocuri. Era unul din locurile preferate pentru destindere de către oamenii de afaceri arădeni. Funcționează ca sală de evenimente și în zilele noastre.

Clubul Hakoah

Clădirea situată de partea cealaltă a casei Goldiș a servit pentru mulți ani ca sediu al Clubului sportiv Hakoah. Fondat în 1921 cu mai multe secții de specialitate, clubul sportiv era organizat pe baze etnice și cuprindea în proporție covârșitoare sportivi evrei.

Culorile clubului au fost reprezentate de către mai mulți campioni naționali la tenis de masă, gimnastică, natație și atletism. Avea și o echipă de fotbal destul de populară. Clubul sportiv a fost desființat în 1940.

Sediul fostului Club sportiv Hakoah

Palatul Bohus în zilele noastre

Actualmente Palatul Bohus este o clădire emblematică și un punct de referință pentru cei care doresc să se orienteze în oraș. Același rol orientativ îl au mai multe palate reprezentative ale Aradului.

Din nefericire nu se poate afirma despre niciunul din ele că ar fi fost renovat sau restaurat în ultimele decenii. Impedimentul și cauza principală a acestei regretabile stări de fapt rezidă în procesul de privatizare pripit și greșit aplicat după anul 1990. Au fost mulți cei care au achiziționat proprietăți din simple rațiuni speculative, printre ei și mulți străini, în principal italieni. Proprietarii mulți trag carul în multe direcții.

Între timp adresa multora dintre ei s-a schimbat iar posibilitatea contactării lor a devenit incertă. De altminteri ca și în cazul Palatului Neuman de pe strada Horia, în Palatul Bohus multe locuințe stau neocupate. În cel mai bun caz dreptul de folosință este deseori transferat între diverși proprietari și chiriași.

Unele din primele lifturi din Arad, mândria de odinioară a orașului, sunt astăzi obiecte muzeale. La parterul aripii de clădire de lângă poarta principală a funcționat timp de decenii o bibliotecă medicală. Actualmente Colegiul Medicilor are aici câteva încăperi. Fosta intrare dinspre bulevardul central este utilizată de un comerciant second-hand de produse chinezești. Clădirea situată peste drum de aripa vestică a palatului, care a servit ca sediu al Direcției de Sănătate Publică (Sanepid) a fost demolată, iar în locul ei se construiește

un complex multifuncțional care va găzdui un hotel, spații rezidențiale, un garaj subteran și spații comerciale. Când acesta va fi dat în folosință traficul de pe străduța îngustă va deveni extrem de aglomerat.

Castelul Bohus de la Șiria funcționează în zilele noastre ca secție a Complexului Muzeal Arad. Sunt foarte puține lucruri care mai amintesc de însemnata familie istorică a regiunii. Și mai putine sunt elementele care evocă importantul eveniment istoric prilejuit de Capitularea de la Șiria. Într-una din încăperi zace stingheră masa rotundă inscripționată la care s-au purtat tratativele din luna august a anului 1849. Pe peretele din colțul încăperii se află portretele soților Bohus, iar într-o vitrină este expus procesul verbal în care Bohus Szögyény Antónia își nota donațiile primite pentru ajutorarea ofițerilor prizonieri.

Atât.

În restul încăperilor pot fi vizionate lucrurile personale care au aparținut celuilat șirian ilustru, scriitorul Ioan Slavici, precum și cele care au aparținut compozitorului Emil Monția, născut și el în apropiere de Șiria. Muzeul de la Șiria poartă numele celor doi.

Putem revedea Palatul Bohus din Arad într-o peliculă filmată în 2015, film de mare success realizat în coproducție româno-maghiaro-germano-suedeză. Filmul "La drum cu tata" prezintă povestea unor arădeni în timpul evenimentelor din Cehoslovacia anului 1968. Mai multe scene au fost filmate pe strada Zrinyi (Vasile Goldiș) în imprejurimile Palatului Bohus. Operatorul a evitat cu măiestrie filmarea cadrelor care ar fi prezentat părțile deteriorate ale edificiului.

Așadar palatul și-a făcut intrarea în cea de-a șaptea artă a filmului nu doar prin fostul cinematograf-vedetă pe care l-a găzduit, ci și prin panorama sa generală surprinsă în producția menționată mai sus. (Nu este întâmplător ca într-o perioadă de cincizeci de ani la Arad au fost filmate cinci pelicule artistice românești și una maghiară. Unele străzi ale orașului păstrează intactă până în zilele noastre atmosfera specifică începutului de secol XX.

În timpul filmărilor peliculei maghiare care a cucerit patru distincții internaționale, intitulată “Armoniile Werckmeister”, a fost suficient să îl conduc pe regizorul Tarr Béla, aflat în căutarea unei locații potrivite, în zona Bisericii Sârbești. Strada Kogălniceanu cu atmosfera sa arhaică i-a fost pe plac de îndată ce a văzut-o, iar peste câteva zile era deja scena filmărilor pentru noua peliculă).

Statutul Palatului (ca de alminteri și al altor palate arădene) pune pe tapet numeroase chestiuni referitoare la dreptul de proprietate. Soluționarea acestora necesită un timp îndelungat. De restaurarea acestor monumente poate fi vorba doar ulterior (dacă nu se găsesc între timp și la Arad soluții asemănătoare cu cele aplicate deja cu succes în alte orașe).

Nici situația fostului cinematoraf nu este încă pe deplin clarificată. Comunitatea maghiară din oraș are aspirații legitime în ceea ce privește sala respectivă. În condițiile în care fostul cinematograf din Gradiște a fost recent renovat și se aude prin oraș că va funcționa, printre altele ca și casă de cultură a comunității sârbe (ceea ce este un lucru întru totul lăudabil), nu vedem motivele pentru care sala fostului cinematograf Appolo nu ar putea

găzdui evenimentele culturale și sociale mai importante ale comunității maghiare din oraș

După renovările necesare, aici și-ar putea prezenta spectacolele în condiții decente Compania de teatru Aradi Kamaraszínház, care în 2017 și-a sărbătorit jubileul de zece ani de la înființare, perioadă în care a câștigat nenumărate premii la manifestările de specialitate și care în calitate de trupă receptoare pentru artiștii care i s-au afiliat, a avut la rândul său statutul de trupă “găzduită”, chiar “tolerată” am putea spune fără să fim malițioși. A venit vremea ca trupa să aibă un sediu propriu cu o sală proprie de teatru.

Denumirea lăcașului de cultură ar putea fi subiect de meditație, dar convingerea mea este că nu poate lipsi numele vedetei de cinema și actorului Jávor Pál originar din Arad.

Bibliografie selectivă

Arad halad. Fejezetek a város történetéből a XIX. század közepétől a XX. század elejéig. (Király András, Lehoczky Attila, Muntean Tibor, Puskel Péter, Ujj János). Arad, 2016

Arad, Economie și societate (coordonator: Adrian Nițu). vol I, II. Cluj-Napoca, 2016.

Anuarul economic al Aradului pe anul 1932 évi Aradi Közgazdasági Évkönyv (Kiadja: Zsigmond Miklós).

Ficzay Dénes: Aradi utcanevek változásai: In: Válogatott írások. Arad, 2005.

Gyebnár Erika: A gróf Breda és Vásárhelyi család genealógiája. Wikipedia.

Kovách Géza: Ahol Dózsa és Horea hadai jártak. Kriterion, Bukarest, 1976.

Lanevschi, Gheorghe: Arhitectul Szántay Lajos. Arad, 2012.

Lanevschi, Gheorghe: Arhitectura arădeană la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX în contextul European al Artei 1900. In: Studii și comunicări VI. Museum, Arad, 1977.

Lanevschi, Gheorghe: Aradul vremurilor de mult apuse. 1834-1914. Editura Polis, Cluj, 2005.

Lanevschi, Gheorghe: Câteva apecte din primele manifestări cinematografice în Arad. In: Ziridava XV/XVI., 1987.

Márki Sándor: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története, II. Arad, 1895.

Medeleanu, Horia: Culoare și formă, Arad, 1996.

Melente Nica, Gabriela Groza, Emil Șimăndan: Evoluția și tipologia presei arădene. Ed. Fundația Ioan Slavici, Arad, 2006.

Negrilă, Iulian: Presa românească arădeană (1866/1944), Arad, Ed. "Multimedia internațional", Arad, 1999.

Péter I. Zoltán: Nagyvárad műemlék épületei. Nagyvárad, 2008.

Puskel Péter: Százötven esztendő bankélete (I.): Nyugati Jelen, 1994.

Puskel Péter: Aradi sikertörténetek. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2010.

Puskel Péter: 105 éves az aradi "mozi." Nyugati Jelen, 2002. febr. 15.

Puskel Péter: 165 éve alakult az Aradi Takarékpénztár. Nyugati Jelen, 2005. febr. 17.

Puskel Péter: A Rácfertálytól Hollywoodig. In: Aradi történetek, emberek. Arad, IJK, 2014.

Puskel Péter: 150 év a Gutenberg galaxison. Arad, Irodalmi Jelen Könyvek, Arad 2011.

Roman, Dan: Oameni de seamă ai Aradului. Vasile Goldis Univerity Press, Arad, 2011.

Ujj János: Arad építészeti emlékei. Partiumi füzetek, Nagyvárad, 2008.

Ujj János: Szántay Lajos és palotái, Szabadság-szobor Egyesület, Arad, 2013.

Ujj János: Hitelintézetek: In: Arad városiasodásá-nak történetéből, Arad, 2011.

Ujj János: Arad megye neves szülöttei. Alma Mater Alapítvány, Arad, 2007.

Új Oxford Film Enciklopédia, Budapest, Glória Kiadó, 2008.

Weil, Alois: Hârtii de valoare, Arad, 2000.

Wikipedia: A Bohus család.

50 de ani de artă vizuală. Ed. Mirador, Arad, 2007.

Függetlenség (napilap/cotidian) 1912, 1913.

Aradi Közlöny (napilap/cotidian), 1913.

Az Aradi Közlöny Nagy Képes Naptára az 1914. rendes évre.

„Jurnalistul, scriitorul și istoricul local arădean Puskel Péter este prezent în publicistica transilvăneană în mod constant încă din 1968.

Prezenta monografie apăruta în continuarea unui lung șir de volume deschide cititorului posibilitatea de a se apleca asupra acestui edificiu istoric emblematic al Aradului, remarcabil și din punct de vedere arhitectural; de a pătrunde în cotidianul proprietarilor și locuitorilor săi; de asemeni face o trecere în revistă a clădirilor din vecinătate și o radiografie a stării sale de fapt actuale.

Prin fresca zugrăvită cu măiestrie autorul readuce la viață epoca de la trecerea dintre veacurile XIX și XX, pe care cu nostalgie o numim „la belle epoque”, după care face o incursiune în microuniversul micii străduțe centrale arădene și a locuitorilor săi; începând cu perioada interbelică și terminând cu zilele noastre.”

Câteva spații comerciale mai păstrează aspectul original obținut cu ajutorul lustruirii din cupru

ISBN 978-606-675-311-1